

Дніпропетровський національний університет

Онищенко Геннадій Анатолійович

УДК 811.116.2'367

**МОВНА СТРУКТУРА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ ЗАГАДКИ
(СЕМАНТИЧНИЙ І СИНТАКСИЧНИЙ АСПЕКТИ)**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української мови Дніпропетровського національного університету Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Баранник Дмитро Харитонович,
Дніпропетровський національний університет,
професор кафедри української мови

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Стишов Олександр Анатолійович,
Київський національний лінгвістичний університет,
завідувач кафедри фонетики і граматики
слов'янських мов

кандидат філологічних наук, доцент
Євсєєва Галина Петрівна,
Придніпровська академія будівництва та
архітектури, завідувач кафедри
гуманітарних дисциплін

Провідна установа: Донецький національний університет
Міністерства освіти і науки України,
кафедра української мови, м. Донецьк

Захист відбудеться „7” квітня 2006 року о 12⁰⁰ на засіданні спеціалізованої вченої ради К 08.051.05 для захисту дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук при Дніпропетровському національному університеті за адресою: 49050, м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 13, корп. 1, філологічний факультет, ауд. 804.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Дніпропетровського національного університету за адресою: м. Дніпропетровськ, вул. Наукова, 13.

Автореферат розіслано „7” березня 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук, доцент

М.С. Ковальчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Мова фольклору в усіх його жанрових різновидах становить важливий об'єкт сучасної етнолінгвістики. У зв'язку з потребою розв'язання проблем мови й етнічної психології, мови й культури, мови й віддзеркалення умов народного побуту, мови й міфології етнолінгвістика, етнопсихологія звертаються до напрацювань у галузі лінгвосеміотики, когнітивної лінгвістики. Дослідження жанрів фольклору як різновидів мовно-мисленнєвої діяльності етносу доповнює лінгвістичні теорії новими узагальненнями на основі введеного в науковий обіг фактичного матеріалу та проєкції його на так зване етнічне поле.

Загадка – своєрідний і дуже давній вид народної творчості. Питанню походження української загадки присвячено розвідки О.Афанасьєва, В.Перетца, О.Потебні, К.Сементовського, М.Сумцова. Першою спробою дослідження цього фольклорного жанру можна вважати працю І.Франка “Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних”. Літературознавчий аналіз цього різновиду паремій здійснювали М.Попов, І.Березовський, Л.Дунаєвська, М.Хмелюк, Ф.Лавров та ін.

У слов'янському мовознавстві загадка була об'єктом вивчення з погляду семіотики (А.Журинський, Ю.Левін, А.Головачова). Дослідження концептуальної і мовної картин, репрезентованих різними фольклорними жанрами, спирається на засадничі положення про мову як “об'єднану духовну енергію народу” (В. фон Гумбольдт). Щодо мови фольклору, зокрема й загадки, справу маємо з колективною свідомістю, в якій сформовано образ реального світу, зокрема світ внутрішній протиставляється світу зовнішньому, суб'єктивний – об'єктивному, духовний – фізичному, нематеріальний – матеріальному. Мова загадок через вербалізовані національно-культурні стереотипи відображає етнічне “Я” українців, їхнє сприймання зовнішнього світу і його відтворення у слові, словосполученні, сталому звороті. Взаємодія фізичного та метафізичного у свідомості людини спонукає її мислити образами, що має яскраве вираження у пареміях, де символізація речі породжує, зрештою, символіку імені, бо символічний образ є не зовнішнім зв'язком між двома об'єктами чи відповідностями, а внутрішньою аналогією. Механізм аналогії виразно репрезентований у семантичній структурі загадки, яка становить особливу ускладнену форму пізнання, коли назва звичайної реалії доквілля навмисне “заховується” в інших предметах зовнішнього світу. Загадка містить у собі філософський зміст, пов'язується з міфологічним світобаченням народу. Вона становить азбуку образного мислення.

Як особлива форма пізнання загадка актуалізує ті предмети навколишнього світу, з якими людина має справу постійно. Однак процес пізнання моделюється в загадці таким чином, щоб упізнаваність предметів, явищ потребувала розвиненої фантазії, щоб шлях до

відомого, знаного був ускладнений незвичним порівнянням. Якщо загальний шлях пізнання характерний для мови буденної, то в загадках як особливому різновиді лінгвокультурних текстів засобом пізнання виступає художній образ – метафоричне, метонімічне, парафрастичне висловлювання. У загадці наявні ряди асоціативних символів, архетипів української культури, що характерні для всіх фольклорних жанрів.

Об'єктом метафоризації, метонімізації, внутрішньо-образної структуризації в текстах загадки стає насамперед навколишня природа, бо в загадках видно природу тих країн, де народ жив, і з них можна дізнатися, якою мірою він був пов'язаний із природою і яких форм набувало людське співчуття до природи.

Порівняно з такими жанрами фольклору, як народна пісня, казка, прислів'я й приказки, народна загадка рідше привертала увагу дослідників-мовознавців. Тим часом у зв'язку з мовною структурою загадки постають важливі теоретичні питання : загадка і діалогічний текст, лексико-семантична варіантність, співвідношення денотативно-сигніфікативної і лексико-семантичної структури загадки.

Мова фольклору як об'єкт етнолінгвістики актуалізує дослідження тих сторін мовної комунікації, які найтісніше пов'язані зі сферами побуту, господарської діяльності, з навколишньою природою, міфічними уявленнями народу. У різних фольклорних жанрах знаходять своєрідне відображення названі екстралінгвальні чинники. У мові загадки віддзеркалюється не лише світ поетичних уявлень народу, а й фіксується шлях пізнання людьми навколишніх реалій.

Актуальність дисертаційного дослідження визначається потребою вивчення мовної специфіки фольклорного жанру в аспекті текстової організації української народної загадки, взаємодії синтаксичних структур та лексичних номінацій. Мова української народної загадки не була об'єктом монографічного дослідження в сучасному мовознавстві.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження узгоджене з науковою темою, яку опрацьовує кафедра української мови Дніпропетровського національного університету, – „Природа і структура лексичних і граматичних одиниць української мови”.

Мета дослідження – виявити конститутивні ознаки лексичної і синтаксичної будови тексту загадки як цілісної діалогічної структури, що об'єднує образну частину і відгадку.

Для досягнення мети поставлено такі завдання:

- з'ясувати теоретичні питання про загадку як об'єкт етнолінгвістики;
- обґрунтувати структурну цілісність тексту загадки як діалогічної єдності;
- схарактеризувати типові лексико-семантичні процеси в семантичній структурі загадки, зокрема, явище метафоризації, метонімізації, антонімізації;

- розглянути синтаксичні структури, характерні для обох частин загадки як діалогічної єдності;
- визначити особливості номінації текстом загадки.

Об'єкт дослідження — тексти українських загадок, уміщені в найповнішому виданні: Загадки. – К.: В-во АН УРСР, 1962. – 509с., а також Українські народні загадки. – К.: В-во АН УРСР, 1963. – 399с. Всього проаналізовано 3805 загадок.

Предмет дослідження – лексико-семантична і синтаксична структура текстів українських народних загадок.

Методи дослідження. Для аналізу текстів українських народних загадок застосовано методи системного лексико-семантичного і когнітивного аналізу, синтаксичного опису із застосуванням методу трансформації, перефразування, кількісний аналіз.

Наукова новизна роботи полягає в цілісному аналізі тексту загадки як діалогічної єдності, виявленні тематичних груп лексичних одиниць, що найчастіше стають об'єктом метафоризації. Вперше здійснено повний опис синтаксичних структур – жанрово-стильових ознак текстів загадок.

Теоретичне значення дослідження визначається обґрунтуванням погляду на загадку як на цілісний лінгвокультурний міні-текст, у якому нерозривно пов'язані частина, що загадує, і частина, що відгадує. Погляд на загадку як діалогічну єдність детермінує здійснений лексико-семантичний і синтаксичний аналіз.

Практичне значення роботи полягає в розширенні об'єктів етнолінгвістичних досліджень і використанні результатів дослідження в лексикології, синтаксисі, а також при читанні курсів із мови фольклору, лінгвістики та стилістики тексту.

Апробація роботи. Окремі розділи й дисертація в цілому обговорювалися на засіданнях кафедри української мови Дніпропетровського національного університету, VII Всеукраїнській ономастичній конференції „Питання ономастики” (Дніпропетровськ, 1997), Всеукраїнській науковій конференції „Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах” (Дніпропетровськ, 2003), міжвузівській науково-теоретичній конференції „Тенденції розвитку української літератури та літературної критики нових часів” (Харків, 1996), регіональній науковій конференції „Образотворче мистецтво, дизайн та культурознавство в XXI ст.: тенденції та перспективи розвитку” (Дніпропетровськ, 2003).

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаної літератури.

Повний обсяг дисертації 180 сторінок, основний текст 168 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність дослідження, його мету і конкретні завдання, визначено новизну, теоретичне і практичне значення виконаної роботи, названо методи, за допомогою яких здійснюється в дисертації семантико-синтаксичний аналіз.

У **розділі 1 „Загадка як об’єкт етнолінгвістики”**, який складається з п’яти підрозділів, висвітлено такі питання: загадки та прислів’я з погляду фольклористики; лінгвістичний аспект вивчення загадки; структура загадки як тексту; текст загадки та діалогічна єдність; номінативний аспект загадки.

У перших виданнях збірників паремій виявлялася тенденція упорядників до зближення різних жанрів: зокрема, вони розташовували загадки поряд із прислів’ями, не бачачи між ними помітної різниці. З погляду пареміології загадки, як і приказки, примовки, скоромовки, замовляння, нісенітниця тощо, становлять мовні кліше, тексти. Серед характерних ознак паремій дослідники називають синтаксичні параметри, синтагматично-синтаксичні зв’язки слів, специфічні ознаки поезики.

Але наявні спільні ознаки в прислів’ї та загадці не заперечують як структурних, так і диференційних відмінностей між ними. В історії вивчення загадки як особливого фольклорного жанру визначились дві лінії:

1. Аналіз першої образної частини. При цьому відгадка залучається лише як допоміжний засіб.

2. Вивчення взаємозв’язків між образною (описовою) частиною та відгадкою.

У дослідженнях фольклористів звертається увага на образну (описову) частину загадки, тому виокремлення останньої як специфічної комунікативної форми потребує її глибшого аналізу з погляду лексико-семантичної і структурно-синтаксичної цілісності.

За окремими фрагментами праць учених-філологів, поряд із літературознавчим аналізом народної загадки, можна скласти уявлення, як формувався власне лінгвістичний підхід до феномена загадки, зокрема зауваження щодо творення okazіональних слів, бо специфіка жанру передбачає заміну загальноживаних назв предметів та явищ незвичними номінаціями. Крім того, okazіональні слова виконують роль коду, за яким захована відгадка, вони розвивають артикуляційні можливості дітей, їхні функції близькі до функцій скоромовок.

Використання okazіональних назв мотивується цілісним контекстом, а також асоціативними зв’язками з формою роду відповідного іменника:

Густий ліс, чисте поле, дві тополі, два скла, рамбамбуля, лепетуля, кома. – Волосся, лоб, брови, очі, ніс, язик, рот.

У загадках постає об’єктивний світ, у якому характерні ознаки людини й середовища, в якому вона живе, взаємодіють: „людські” структури і схеми часто екстраполюються на

середовище, яке описується мовою антропоцентричних понять.

Реалії побутового, господарського життя обираються для номінації ситуацій, описаних з метою відгадування. Формальні ознаки (звуконаслідування, форма граматичного роду, римування, повтор слів тощо) забезпечують цілісність сприймання описові частини загадки. Серед формальних ознак наявна певна семантична ознака як орієнтир для відгадування закодованої номінації. Напр.: *Іван-білобран в білу сорочку вбрався, Під землю сховався. – Часник* – наголошення на семантиці кольору (часник – білий). Однак стрижневе слово-орієнтир для відгадування виявляє свою визначальну роль лише в контексті всієї описової образної частини загадки.

Загадка з погляду синтаксичної організації виявляє виразні ознаки надфразної єдності з чітким поділом її на питання (образна частина) й відповідь. У питанні (образній частині) загадки засвідчено специфіку фольклорного тексту - стійкість і відтворюваність, формульний характер і варіативність. Для загадки характерні стійкі звороти, "блоки", композиційні фрагменти, лексична і граматична варіантність, "динамічна" формульність виступає диференційною ознакою тексту загадки.

Як і будь-який текст, загадка характеризується змістовою та структурною цілісністю.

Отже, образна частина загадки може бути розглянута як самостійний текст, який розкриває одну мікротему і водночас є ключем до відгадки. В образній частині обов'язково наявне запитання, експліцитно чи імпліцитно виражене.

Оскільки загадки досить часто використовувалися у творах давньої літератури, що мали форму діалогу, та в інших жанрах усної народної творчості – піснях, казках, байках, – можна стверджувати, що в загадці генетично закладені граматичні, семантичні й змістові зв'язки, притаманні діалогічній мові. Виокремлення в тексті загадки двох складників – власне тексту загадки та відгадки до нього, тобто обмеження всього комунікативного акту двома репліками не випадкове, але головна відмінність загадки як діалогічної єдності від інших питально-відповідних єдностей полягає в тому, що загадка не утворюється спонтанно, не народжується в конкретній ситуації, а функціонує переважно в незмінній формі як певний стереотип. Якщо звичайний діалог виникає в процесі спілкування, то загадка реалізується як форма спілкування.

Повного ототожнення тексту загадки з питально-відповідною єдністю немає, тому, враховуючи специфічні ознаки загадки, можна визначити її як умовний діалог. Запрограмованість відповіді текстом загадки передбачає розгляд комунікативного акту загадування в його "ідеальному" варіанті: адресант-загадувач посилає повідомлення-загадку адресату-відгадувачеві, а потім адресат-відгадувач відправляє повідомлення-відгадку адресантові-загадувачеві. Оскільки з двох повідомлень, наявних в акті загадування, – власне

тексту загадки і відгадки – з номінативного погляду більший інтерес становить "загадкова" частина, то, відповідно, увагу зосереджуємо на першій стадії комунікативного акту (адресант – загадка – адресат), з'ясовуючи взаємозумовленість тексту загадки та типу адресанта, адресата і самої комунікативної ситуації.

Структура загадки подібна до діалогічного єдності, що зумовлено насамперед тим, що функціонування загадки передбачає щонайменше двох співрозмовників. Своєрідна ознака загадки – реалізація її адресантом у готовому вигляді. Це зближує умовний діалог загадки зі сценічним діалогом. Проте в драматичному творі репліки належать певним особам, тоді як загадки й відгадки анонімні: вони є виразниками загальнонародної, колективної свідомості. Діалогічна єдність, на відміну від тексту загадки, може мати три або й більше реплік, входити до складу діалогу, де наявні самостійні репліки. Загадка ж завжди обмежена тільки двома висловленнями. Проте вона передбачає кілька реплік – відповідей, коли буває не одразу відгаданою, можливо, це й спричинило існування загадок з кількома відгадками при тотожній образній частині.

Специфічна ознака жанру (приховане питання) найбільшою мірою зближує текст загадки з питально-відповідною діалогічною єдністю та дає підстави розглядати синтаксичну структуру кожної частини загадки й виявляти семантичні відношення між ними.

Цілісність тексту загадки можна довести, спираючись на теорію номінації. Опис семантичної структури загадки передбачає вивчення процесу розгортання значення шуканого слова, виявлення ознак, якими репрезентується загаданий предмет у тексті загадки. У загадках зв'язок плану змісту формули загадки з денотатом (відгадкою) навмисно приховується, шифрується шляхом особливого трансформованого опису реальності. Збігаючись з лексичною номінацією при позначенні окремого, простого денотата, загадка одночасно відрізняється від неї розгорнутим характером найменування. Форма загадки може складатися з одного складного або простого речення, а також включати до свого складу більше одного речення.

Номінація ототожнюється з тими лексичними одиницями, які служать у тексті закодованими позначеннями денотата і його частин. Денотатом тексту загадки стає певний не названий у самому тексті об'єкт, а образна частина її – розгорнута дефініція, тлумачення відгадки. Номінація текстом загадки означає, що образна частина становить синтаксичну, фразову номінацію, співвідносну з денотатом, тобто загадка як текст виступає номінацією певного денотата.

За характером денотата загадки поділяються на дві групи:

1. Загадки, денотатом яких виступають окремі предмети, явища в певних часових або просторових зв'язках.
2. Денотатом виступає будь-яка ситуація.

Розгляд таких аспектів загадки – знака, як характер референта, денотата, сигніфіката дозволило виявити специфічні особливості номінації текстом загадки. У роботі доводиться, що загадка не має референта як такого, оскільки вона позначає денотат – клас однорідних предметів – і не пов’язана з конкретною ситуацією спілкування. Специфічний характер має і сигніфікат загадки, бо загадка не відображає подібно до слова поняття про предмет. Той опис предмета, який подає текст загадки, є уявленням про цей предмет і не несе, на відміну від поняття, узагальнювального характеру. Загадка не має сигніфіката в загальноприйнятому значенні. Вона репрезентує предмети, явища зовнішнього світу людини за якостями, що сприймаються відчуттями (візуальне, тактильне, слухове), а не думками, тобто репрезентацією за денотатом, а не сигніфікатом.

За логікою подій маємо припускати, що метафоричний образ у загадках – результат пізнього розвитку жанру, підсумок свідомих художніх уподібнень, мистецтво в прямому і точному розумінні слова. Метафорична образність у загадках несе на собі відбиток багаторазових суміщень, розвитку, ускладнень, доповнення початкових, більш простих асоціацій.

У другому розділі “Лексико-семантична структура загадки” доведено, що неабияку роль у номінації текстом загадки відіграє форма представлення вибраних ознак у тексті загадки. Найпоширенішою є форма метафори, бо загадки – метафори складають основу жанру. За способом творення, співвіднесення реальних та метафоричних образів загадки можна поділити на такі групи:

- 1) предмет, який загадується, зіставляється з яким-небудь метафоричним предметом:

Синя шуба накрила всей світ. – Небо;

- 2) предмет, який загадується, виражається через декілька метафоричних предметів:

Батько – хвалостун, мамка – лопатка, діти – круглятка. – Горох;

- 3) декілька предметів, які загадуються, виражаються через один умовний метафоричний образ:

Ішов дорогою, знайшов зло і зло злом зарубав. – Солдат, гадюка і шабля;

- 4) декілька предметів, що загадуються, зіставляються з декількома метафоричними предметами:

Зверху гай, під гаєм моргай, під моргаєм сліпко, під сліпком видко, під видком нюхко, під нюхком цапко. – Волосся, брови, повіки, очі, ніс, рот.

Окрему лексико-синтаксичну групу становлять метафори, побудовані не на зіставленні, а на протиставленні денотатів, зокрема, предмет, який загадується, протиставляється кільком предметам, наприклад: *Без дров, без огня, а світить і гріє щодня. – Сонце.*

Замість протиставлюваних предметів загадки подають опис предмета, який загадується. Цей опис будується або на дієслівній, або на прикметниковій ознаці, пор.: *Гарне, добре, на всіх людей дивиться, а людям на себе дивитися не дозволяє. – Сонце;*

Не вимести, не винести, не викопать. – Промінь сонця.

Процес метафоричного перенесення – це співвіднесення різних предметів за їхніми якостями та властивостями. У зв'язку з цим можна визначити декілька типів чи засобів побудови загадки:

- 1) предмети зіставляються на основі їх загальної зовнішньої подібності:

На городі молода пишині коси розпліта, у зеленії хустинки золоті хова зернинки. – Кукурудза;

- 2) предмети порівнюються за подібністю кольору:

Червона дівчина сидить у комірчині, а коса зелена на шляху. – Морква;

- 3) предмети (явища) зближуються на основі їх внутрішньої організації:

Золоте решето чорних хатинок повне. – Соняшник;

- 4) предмети (образи) порівнюються за функцією, роллю в побуті народу:

Сидить в ложці, звісивши по ножці. – Локшина;

- 5) предмети зіставляються на основі подібності їх руху, співвідношення між тим, що рухається і нерухомим:

Два брати біжать і ніколи один другого не переганяють. – Полозки на санях;

- 6) предмети, явища та образи можуть зближуватися на основі деяких подібних рис і ознак у їх поведінці:

Без рук, без ніг на вікнах колоски ставить. – Мороз.

Спостереження за метафорами-загадками виявляє особливі функції метафоричного перенесення ознак у текстах загадки: ці ознаки мають підсилювати ту чи іншу ознаку якогось реального предмета. Наприклад, у загадках про сніг на перший план виходить ознака білого кольору і здатність снігу покривати певний простір. У зв'язку з цим ключовими поняттями в образній частині загадки виявляються *біле покривало, скатерть біла, білий килим, біла верета, біле одіяло, біле плаття, біла колода, біла вата:*

Ой за лісом, за пралісом біле плаття лежить. – Сніг.

Летить – мовчить, лежить мовчить,

А як умре – так і зареве. – Сніг.

Летить тихо і лежить тихо,

А як смерть – то здорова, зареве, мов корова. – Сніг, тала вода.

У групі загадок про сніг ключове поняття руху (сніг летить, сніг падає) деталізується в ситуативному метафоричному описі:

Крил не має, а літає,

Не чоловік, і не звіря, а сідає. – Сніг.

Класифікуючи загадки за типами метафоричних перенесень, пізнаючи глибинну семантичну структуру загадки щодо асоціативно-образних зв'язків між загадуваною частиною і відгадкою, варто враховувати використання в загадці предметних символів. Роль їх увиразнюється в тих загадках, які відбивають міфопоетичну картину світу.

В українських загадках про небо, сонце, місяць, зорі, воду, вітер, вогонь, грім, блискавку тощо відображено міфопоетичні уявлення народу.

З давніми міфологічними уявленнями пов'язаний метафоричний образ неба як *дерева* (*верби, дуба*), наприклад:

Сидить півень на вербі, спустив коси до землі. – Небо і сонце.

Ця загадка репрезентує складні метафоричні перенесення: образ неба постає як дерево, коси (гілля) якого уособлюють сонячне проміння, що спускається до землі, а образ півня виступає символом сонця, дерева життя.

Світове дерево – центральний образ, що втілює універсальну концепцію світу. Тому й звичні в загадках метафоричні описи неба, сонця, місяця через асоціації з дубом, вербою. Нерозчленований, синкретичний образ світового дерева простежується в описах сонця та його проміння, а також дороги, яка розгалужується, як гілки дерева.

Ключові лексеми в образній частині загадки відбивають різний ступінь символізації денотатів. Серед денотатів, за допомогою яких кодується образ сонця, звертаємо увагу на символічний зміст таких денотатів, як *корова, півень*. Це багатозначні символи, які змінюють своє значення залежно від зображуваної ситуації. У контексті загадки про *сонце корова* виступає символом сонця, так само *червоний півень* – символ сонця, вогню, напр.:

Ішла без (через) ліс червона корова і сміялася. – Сонце;

Серед лісу – лісу черепочок жару лежить. – Сонце.

У лексико-семантичній структурі загадки взаємодіють процеси символізації, що забезпечують символічну живописну образність загадки.

Метафори-загадки про небо, сонце, місяць, зорі, хмари є, очевидно, найдавнішими творами колективної народної творчості, в яких знайшли відбиття уявлення людства про світобудову. Не випадково в цих досконалих за формою поетичних картинах можна простежувати складну взаємодію метафори, алегорії, символу, пор.: „Метафора будується як зближення двох самостійних семантичних одиниць, алегорія і символ – як заглиблення в значенні однієї одиниці. Різниця між ними – різниця синтагматичної і парадигматичної осей організації художнього тексту” (Ю. Лотман).

Висловлюючи тезу про те, що текст загадки – це метафора, маємо враховувати глибинний зв'язок усіх фольклорних жанрів і функціонування в них наскрізних багатозначних символів, через які відтворюється міфопоетична картина світу.

Образи загадки створюють складну розгорнуту метафору. Різна за формою, вона при всій повноті та цілісності уникає того, щоб у всьому, без винятку, підтримувати зв'язок між закодованим предметом та його метафоричною номінацією, оскільки образно-логічна невідповідність у якомусь компоненті повинна порушувати відтворювану метафорою аналогію.

Більшість загадок – це метафоричні образи, які логічно не сумісні, бо практично являють собою логічну невідповідність. Вони побудовані способом парадоксу або оксюмору.

У загадках використовується також метонімічна форма вираження ознак предмета. Робиться висновок, що форма представлення ознак предмета в тексті загадки є додатковим засобом приховування предмета, крім характеру обраних ознак.

Українські загадки багаті на метонімічні перенесення, причому іноді те саме метонімічне перенесення одночасно можна віднести до різних типів, що свідчить про складність семантичних зв'язків, які важать під час творення метонімії.

При зіставленні предметів у загадках метонімія спочатку виконує свого роду узагальнювальну функцію, вона знаходить для них спільний спосіб характеристики (за кольором, за властивістю, приналежністю до живого чи неживого світу тощо), а потім на основі цього способу в них знаходяться розрізнявальні риси, назви яких вживаються у значенні їх носіїв. Проте часто такий спосіб позначення речей є актуальним лише в контексті загадки.

У роботі аналізується явище антонімії, яке відіграє досить помітну роль у текстах загадки.

Антоніми є одним із конструктивних елементів, що структурно організують і семантично цементують текст загадки. Ці лексичні одиниці (антоніми), що виконують різні функції, мають велике значення для яскравої характеристики головного евристичного образу загадки, який пов'язується з денотатом (відгадкою) загадки на основі логічного асоціативного зв'язку.

Переважає більшість загадок побудована на зоометафорах і на антонімічних відношеннях лексичних номінацій:

Чорна корова усіх людей поборолла,

А біла корова усіх людей позводила. – День і ніч;

Чорна куриця згребе, а біла розгребе. – День і ніч.

Типовим явищем для загадок є імпліцитна антонімія – це протиставлення, приховане в самому змісті загадки, зокрема при порівнянні, зіставленні антонімічних зворотів:

Квіти янгольські, а кігті диявольські. – Будяк;

Очі має, а не видить. – Картопля;

Ходжу на голові, хоч я і на ногах,

Ходжу босий, хоч я і в чоботях. – Цвях.

Антонімічні відношення, що виконують конструктивну роль в організації тексту загадки, репрезентовані як окремими лексичними парами, так і цілісними протиставними конструкціями, в яких слова-антоніми втягують у своє семантичне поле інші лексичні засоби, що виступають у ролі контекстуальних антонімів. Названі засоби формують стилістичну фігуру антитези, в якій поєднується синтаксичний паралелізм і лексична антонімія, що забезпечує виразність і витонченість мовної форми, в яку втілено висловлену образну думку.

У **третьому розділі “Синтаксична структура загадки”** аналізується синтаксис образної частини загадки та синтаксична побудова відгадки.

Типи синтаксичних концепцій, які використовуються в образній частині загадки, різноманітні. Залежно від синтаксичної будови в основному корпусі загадок розрізняємо: двоскладні повні речення, неповні речення, односкладні речення, складносурядні речення, складнопідрядні речення, безсполучникові речення, складні речення з різними видами зв'язку, речення з прямою мовою, складне синтаксичне ціле.

Аналіз повних речень і засобів вираження незалежного члена речення дозволяє встановити внутрішні зв'язки, що виникають між образною частиною та відгадкою, а також висвітлити синтаксичну структуру неповних речень, що досить продуктивні в досліджуваному жанрі. Семантична неповнота речень в образній частині загадки становить конструктивну ознаку жанру, тому загадки, утворені за структурними схемами повного двоскладного речення, виявляють семантичну надлишковість.

Лінгвістичний аналіз образної частини загадки засвідчує, що засобом створення художнього образу в жанрі загадки виступають неповні та еліптичні синтаксичні конструкції. Вони сприяють лаконічному, ритмічному висловлюванню думки.

Аналіз образної частини з односкладними реченнями показує, що, хоча цей структурний тип репрезентований усіма різновидами названого речення, він не характерний для жанру. У тексті загадки частіше трапляються двоскладні (повні або неповні) речення, ніж односкладні, оскільки у формі двоскладних речень виразніше передається опис закодованих денотатів.

У складносурядних реченнях предикативні частини поєднуються між собою переважно за допомогою протиставного сполучника “а”. Найчастіше з його допомогою виражаються

відношення невідповідності між предметами та явищами, що спричиняють виникнення парадоксу:

По соломі ходить, а не шелестить. – Промінь сонця або місяця;

Без рук, без ніг, а цілий світ перейде. – Вода.

Складнопідрядні речення в образній частині загадки трапляються рідко; представлені вони у формі питальних розповідних речень:

Їхав чумак та й став, бо волів потеряв. – Місяць у хмарах;

Як те зовуть, що старики довбуть? – Земля.

Хоч у текстах досліджуваних загадок зазначений тип речень не численний, вони представлені майже усіма наявними в мові різновидами.

Безсполучникові складні речення – найпоширеніший конструктивний тип в образній частині загадки. Вони представлені всіма структурними різновидами, серед яких найчастотнішими виявились структури із зіставним значенням. Як правило, на зіставленні паралельних синтаксичних конструкцій з протилежним змістом будуються загадки-парадокси. Безсполучникові речення з перелічувальним і зіставним значенням рідко дозволяють вільний порядок частин, бо цьому перешкоджають закони ритміки, а також лексичне наповнення образної частини загадки. Значно менше загадок побудовано за зразком безсполучникових речень з семантичними відношеннями умови та пояснення.

Складні речення комбінованої структури представлені в жанрі досить широко. Між частинами складних речень зіставні та протиставні відношення переважають. Складнопідрядні речення як самостійні структури не типові для загадки, однак вони функціонують як частини „змішаного” многочлена.

Складне синтаксичне ціле, утворене з кількох речень „авторської” мови, діалогу та діалогічної єдності, перебуває на периферії синтаксису загадок, і деякі з них за формою наближаються до художніх міні-творів розповідного характеру.

Оформлення загадки, як правило, двома реченнями не типове для монологічних висловлювань у жанрі, тому така будова притаманна тільки загадкам-діалогам або текстам, що близькі до діалогів.

У синтаксичній структурі відгадки імпліцитно наявна реченнева конструкція, співвідносна з одним чи кількома судженнями, тому відгадку некоректно ототожнювати зі словом, номінативною одиницею.

Спостереження над архітектонікою загадки дозволяє зробити висновок про те, що текст загадки близький до діалогічної єдності за структурою: образну частину, як і першу частину діалогічної єдності, формують синтаксично розгорнуті речення, відгадку – однослівні,

двослівні, рідше багатослівні. Цілісність тексту загадки створюється синтаксичною взаємодією образної частини і відгадки, а також лексичним наповненням обох частин.

ВИСНОВКИ

Українська народна загадка – лінгвокультурний міні-текст, що становить важливе джерело для вивчення зв'язку мови і культури, мови й поетичного мислення народу.

Специфіка загадки як самостійного фольклорного жанру полягає в обраній конкретній темі, власне, у виборі загадуваного об'єкта, денотата, якому присвячено міні-текст, у лаконізмі, сконденсованості висловленої думки, парадоксальності змісту, чіткій синтаксичній формі тексту.

Жанрово-стильовою особливістю загадки є її діалогічна єдність. Цілісність тексту створюється поєднанням образної частини загадки і відгадки. Обидві частини становлять динамічну семантичну й структурно-синтаксичну єдність.

Номінація текстом загадки – це форма висловлення, в якій закодовано евристичне розуміння певного предмета чи явища. Текстова номінація загадки об'єднує образну частину і слово-відгадку (слова-відгадки).

Образна частина загадки – це лексичні одиниці, якими описано загаданий денотат і його складники. В описовій образній частині загадки виявлено ознаки текстової номінації, співвідносної зі словниковою дефініцією, тлумаченням слова-денотата. Це тлумачення побудоване на таких ознаках денотата, які не становлять прямої номінації, а близькі до перефразистичних висловлювань. Загадка нехтує повнотою виділених ознак, обираючи для загадування ті, що насамперед асоціюються з несподіваними, парадоксальними образами, які навмисно завуальовують, ускладнюють зміст відгадки. Показово, що образна частина загадки подає узагальнений образ видового, а не родового поняття закодованого денотата, але водночас уводить в асоціативно-образну структуру елементи конкретних незавуальованих ознак, що виступають маркерами закодованого денотата.

Антропоцентричність – характерна ознака метафори-загадки. В описових частинах загадок на позначення денотатів-явищ природи спостерігаємо перехрещення асоціативних ознак, пов'язаних з різними конкретно-чуттєвими образами (зоровими, тактильними, звуковими тощо) та з номінаціями осіб (*місяць – рогатий і місяць – пастух; без рук, без ніг*). Чільне місце в описових частинах належить зоометафорам.

Якщо зміст досліджуваних загадок визначається метафоричністю тексту, тобто тими лексико-семантичними процесами, які об'єднують у єдине ціле текст загадки, то для форми цього фольклорного жанру характерні структури синтаксичного паралелізму, використання

однорідних членів речення, однотипних синтаксичних конструкцій, введення антонімів як засобу увиразнення протиставлення, часто оформленого стилістичною фігурою антитези.

Поняття тексту, що утвердилося у лінгвістичній науці, як структурного та змістового цілого (“лінійна послідовність висловлень”) та наявність ряду напрямків у його дослідженні дозволило виявити специфічні риси такого самобутнього жанру усної народної творчості, яким є загадка.

У загадці органічно співіснують елементи монологічного та діалогічного мовлення, а розкриття смислу загадки передбачає певний хід міркування.

Синтаксична структура частин виявляється лише при зіставленні тексту загадки з діалогічною єдністю. Відношення між образною частиною та відгадкою досить схожі на зв'язки та відношення, котрі спостерігаються у діалогічному мовленні.

Текст загадки, як і діалогічна єдність, складається з двох частин, тісно пов'язаних між собою за змістом; синтаксичні зв'язки між загадуваною частиною та відгадкою при записуванні та укладанні збірок часто втрачались, тому під час аналізу їх доводилось реконструювати шляхом залучення варіантів, можливих перетворень, а також звертатися до побіжних заміток збирачів фольклору та дослідників жанру. Враховуючи лексико–синтаксичну будову висловлювань, характерних для загадок, доходимо висновку, що в загадках визначальну роль виконують структури з виокремлювально-заперечною семантикою. Для вираження цієї семантики використовуються лексико-синтаксичні кліше, типові фраземи.

Образну частину загадки, як і першу репліку в діалогічній єдності, формують синтаксично розгорнуті речення, відгадку – однослівні, двослівні, рідше багатослівні.

Синтаксичний аналіз образної частини загадки виявив такі структурні особливості в її побудові:

а) Найпоширеніша синтаксична форма – двоскладні речення. Особливу роль у них виконує підмет, структурно пов'язаний з питальною формою образної частини загадки; іменник у функції незалежного члена, втрачаючи свою внутрішню форму, набуває властивостей займенника.

б) Повні двоскладні речення за структурою тісно пов'язані з неповними. Найчастіше пропущеним членом речення є підмет, який може бути відновлений у формі питального або особово-вказівного займенника.

в) Як засіб досягнення комунікативної мети й створення художнього образу широко використовуються неповні та еліптичні синтаксичні конструкції.

г) Односкладні речення не характерні для жанру.

г) Труднощі, що виникають при синтаксичній кваліфікації складних речень, нейтралізуються, коли розглядати синтаксичні одиниці в контексті жанру. Серед складних синтаксичних утворень переважають конструкції із сполучником “а” та безсполучникові складні речення.

д) На периферії синтаксису жанру перебувають загадки, побудовані за моделями складнопідрядного речення, а також монологічні та діалогічні висловлювання, що складаються з двох чи більше речень.

Відгадка як комунікативна одиниця здебільшого становить прості двоскладні неповні речення, що складаються з одного головного члена, який відповідає іменній частині присудка. Повні, двоскладні та односкладні, а також складні речення у другій частині трапляються рідше, тому що відгадка, як і друга репліка діалогічної єдності, не виявляє тенденції до розгортання синтаксичної структури. Актуалізуючи те, що в образній частині приховане завдяки “інакомовності”, відгадка, як правило, називає тільки предмет, закодований у загадуваній частині.

Основні положення дисертації висвітлено в таких публікаціях автора:

1. Антонімія як компонент евристичної семантики української народної загадки // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Дніпропетровськ, 1999. – Т.1. – С. 112-116.
2. Структурно-синтаксичні особливості української народної загадки // Дослідження з мовознавства. – Дніпропетровськ, 1996. – Т.3. – С. 102-107.
3. Метафора як компонент евристичної семантики української народної загадки // Ономастика і апелятиви. Збірник наукових праць. – Випуск 5. – Дніпропетровськ, 1999. – С.63-68.
4. Семантичні зв'язки у безсполучниковій структурі української народної загадки // На ниві української філології. Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 172-177.
5. Метонімія як засіб створення семантичного образу в українських народних загадках // Ономастика і апелятиви. Збірник наукових праць. – Випуск 13. – Дніпропетровськ, 2001. – С.103-111.
6. Особливості структури загадки як складного синтаксичного цілого // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – Випуск 4. – Дніпропетровськ, 2005. – С.157-162.

АНОТАЦІЯ

Онищенко Г.А. Мовна структура української народної загадки (семантичний і синтаксичний аспекти). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Дніпропетровський національний університет, Дніпропетровськ, 2006.

Дисертацію присвячено дослідженню особливостей мовної структури української народної загадки, зокрема семантичного та синтаксичного аспектів. У дисертації встановлено, що українська народна загадка – лінгвокультурний міні-текст. Специфіка загадки як семантичного фольклорного твору полягає в обранні конкретної теми, у виборі згадуваного об'єкту, денотата, якому присвячено міні-текст, у лаконізмі, парадоксальності змісту, чіткій лаконічній формі тексту. Цілісність тексту загадки створюється поєднанням образної частини загадки і відгадки.

Номінація текстом загадки – це форма висловлення, в якій закодовано евристичне розуміння певного предмета чи явища. Текстова номінація загадки об'єднує образну частину і слово – відгадку (слова-відгадки). Досліджено синтаксичну структуру загадки, яка може бути виявленою лише при зіставленні тексту загадки з діалогічною єдністю. Визначено, що текст загадки, як і діалогічна єдність, складається з двох частин, тісно пов'язаних змістом.

У дисертації встановлено, що образну частину загадки, як і першу репліку в діалогічній єдності, формують синтаксично розгорнуті речення, відгадки – однослівні, двослівні, рідше багатослівні.

Ключові слова: загадка, етнолінгвістика, лінгвокультурний текст, діалогічна єдність, метафора, образи – символи, антропоцентризм, метонімія, антонімія, синтаксис загадки.

АННОТАЦИЯ

Онищенко Г.А. Языковая структура украинской народной загадки (семантический и синтаксический аспекты). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Днепропетровский национальный университет, Днепропетровск, 2006.

Диссертационная работа посвящена анализу семантических и синтаксических особенностей украинской народной загадки. Семантические особенности загадки рассматриваются в проекции данного вида паремии на текст и диалогическое единство. В

диссертации уделяется внимание особенностям номинации текстом загадки. Текст загадки определен как своеобразный денотат, который объединяет родовые признаки загадываемого объекта. Рассматриваются особенности текста загадки, выраженные метафорой, метонимией, при помощи антонимии. Исследуется синтаксический строй загадки (образной части) вместе с отгадкой, которая репрезентируется не как слово, а как коммуникативная единица, имеющая также свои синтаксические особенности.

В первом разделе „Загадка как объект этнолингвистики” дается отличительная характеристика загадки и пословицы. Определяется структура загадки как текста, целостность которого образуется объединением образной части и отгадки. Жанрово-стилистической особенностью загадки является ее диалогическое единство. Номинация текстом загадки – это форма высказывания, в которой закодировано эвристическое понимание определенного предмета или явления. Текстовая номинация загадки объединяет образную часть и слово-отгадку (слова-отгадки).

Во втором разделе „Лексико-семантическая структура загадки” утверждается, что образная часть загадки – это лексические единицы, которыми характеризуются загадываемый денотат и его части. Показательно, что образная часть загадки дает обобщенный образ видового, а не родового понятия закодированного денотата, но в то же время вводит в ассоциативно-образную структуру элементы конкретных незавуалированных черт, которые связаны с разными конкретно-чувственными образами и номинациями лиц. Большое место в описательных частях принадлежит зоометафорам.

Антропоцентризмом пронизываются все ассоциации, которыми кодируются денотаты. Признаком антропоцентрических образов выступают общеязыковые метафоры, метонимии. Если содержание исследуемых загадок определяется метафоричностью текста, то для формы этого фольклорного жанра характерными являются структуры синтаксического параллелизма, использование однородных членов предложения, однотипных синтаксических конструкций, использование антонимов как средства выражения противопоставления, часто оформленной стилистической фигурой – антитезой.

В третьем разделе „Синтаксическая структура загадки” отмечается, что синтаксическая структура частей загадки понятна только при сопоставлении ее текста с диалогическим единством. Учитывая лексико-синтаксическое строение высказываний, присущих загадке, приходим к выводу, что в загадках определяющую роль играют структуры с выделительно-отрицательной семантикой. Для выражения этой семантики используются лексико-семантическое клише, типичные фраземы.

Образную часть загадки, как и первую реплику в диалогическом единстве, формируют синтаксически развернутые предложения, отгадку – однословные, двусловные, реже многословные.

Образная часть загадки представлена всеми существующими видами синтаксических структур, а отгадка, как коммуникативная единица, в большинстве случаев представлена простыми двусоставными неполными предложениями, состоящими из одного главного члена, который соответствует именной части сказуемого.

В выводах обобщены и систематизированы результаты наблюдений, анализа и сопоставления языковых явлений лексико-семантического и синтаксического уровня в текстах загадки.

Ключевые слова: загадка, этнолингвистика, лингвокультурный текст, диалогическое единство, метафора, образы-символы, антропоцентризм, метонимия, антонимия, синтаксис загадки.

RESUME

Onyschenko H.A. *Lingual Structure of Ukrainian Folk Riddle (Semantic and Syntactic Aspects)*. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in philology (Speciality 10.02.01 – The Ukrainian language). – Dnipropetrovsk National University, Dnipropetrovsk, 2006.

The dissertation focuses on the lingual structure peculiarities of Ukrainian folk riddle, its semantic and syntactic aspects in particular. It has been established that a Ukrainian folk riddle is a linguocultural minitext. Being an independent folklore piece, a riddle is characterized by a definite topic chosen, an object of the riddle proposed, a denotate the minitext is devoted to; a laconic and paradoxical content and a clear syntactical structure. Textual integrity of a riddle is maintained by the coherence of the figurative part of a riddle and the answer to it. Textual nomination of a riddle is the type of the utterance in which the heuristic understanding of some object or phenomenon is encoded. Riddle textual nomination combines a figurative part and an answer / answers to the riddle. Syntactic structure of a riddle can be revealed only when compared with a dialogic unity. It has been proved that a riddle text, as well as a dialogic unity, consists of two parts closely connected by the content. It has been established that the figurative part of a riddle as well as the first cue of a dialogic unity is formed by syntactically complex sentences while the answer to a riddle may contain one-word or two-word sentences and sometimes extended sentences.

Key words: riddle, ethnolinguistics, linguocultural text, dialogic unity, metaphor, image-symbol, anthropocentrism, metonymy, antonymy, riddle syntax.